

Τα σχήματα ερμηνειών για το '21: το λάθος του Δημαρά

Γράφει: Ο Απόστολος Ι. Διαμαντής *

Όταν στα 1946 ο Κ. Θ. Δημαράς σε ένα κείμενό του για τον Γρηγόριο Κωνσταντά εισήγαγε τον όρο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», ίσως δεν φανταζόταν τις χρήσεις αυτής της, ας πούμε, υπερβολικής έκφρασης. Διότι σύντομα η μεταπολεμική ιστοριογραφία μετατοπίστηκε από το κλασικό ερμηνευτικό σχήμα της εθνικής ιστορικής σχολής- για το οποίο η ιστορία του πολιτισμού είναι η διαδοχή των εθνικών κοινοτήτων- σε ένα νέο σχήμα, μαρξιστικής εν μέρει εμπνεύσεως, το οποίο θεμελιώνονταν στην ιδέα της πάλης των τάξεων, πασπαλισμένης θα λέγαμε από κάποιες αδόκιμες χρήσεις των ιδεών του Διαφωτισμού.

Σύμφωνα λοιπόν με το πρώτο ερμηνευτικό σχήμα, της εθνικής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα, το οποίο μας πήγε αισίως, μέσες άκρες, μέχρι την δεκαετία του '80, η ελληνική επανάσταση ήταν πρωτίστως μια υπόθεση αναγέννησης των εθνικών θεσμών, η παλιγγενεσία δηλαδή και σ' αυτήν την πορεία πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν όλες οι πλευρές του έθνους, κλήρος και λαός, σε μια διαρκή ενότητα πνεύματος και δράσης.

Το νέο όμως αναθεωρητικό ιστοριογραφικό σχήμα- το οποίο είχε ήδη προαναγγείλει εν μέρει ο Γιάννης Κορδάτος από το 1924 με το έργο του Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821 και συμπληρώθηκε με το έργο του Κ. Θ. Δημαρά- τοποθετούσε το κέντρο βάρους όχι στο πεδίο της εθνικής αυτοσυνείδησης και συνέχειας, αλλά στο χώρο των ταξικών συγκρούσεων και της διακίνησης των ευρωπαϊκών ιδεών. Την κάπως μηχανιστική συλλογιστική του Κορδάτου ακολούθησαν στη συνέχεια δεκάδες νέοι ιστορικοί, κυρίως μεταπολεμικά, με πιο εκλεπτυσμένη μεν αλλά εξίσου οικονομίστικη λογική, όπου τα ιστορικά γεγονότα ανάγονται στο ιστορικό πλαίσιο που θέτουν η παραγωγή και ανταλλαγή εμπορευμάτων. Γι' αυτούς εθνικό αίτημα δεν προϋπήρξε της νεωτερικής εποχής και θα είναι οι Έλληνες έμποροι που τον 18ο αιώνα αυτοί που θα σχηματίσουν μια νέα κοινωνική τάξη με εθνικά αιτήματα, παρόμοια με εκείνα που διατυπώθηκαν στη Δύση την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης.

Τι έλλειπε από το σχήμα αυτό για να ολοκληρωθεί; Οι φιλοσοφικές και κοινωνικές ιδέες που θα του έδιναν το πνευματικό του βάθος. Οι ιδέες αυτές μετακενώθηκαν από τη Δύση, σύμφωνα με την ερμηνεία του Κ. Θ. Δημαρά. Εφόσον το πολιτικό αίτημα των Ελλήνων εμπόρων ήταν εθνικό- δημοκρατικό, δεν θα μπορούσαν παρά και οι κοινωνικές και φιλοσοφικές ιδέες τους να είναι παραπλήσιες με εκείνες του ευρωπαϊκού 18ου αιώνα. Τι ήταν ο ευρωπαϊκός 18ος αιώνας; Ο αιώνας του Διαφωτισμού; Τι θα μπορούσε επομένως να είναι η ελληνική εμπορική αστική τάξη τον 18ο αιώνα; Μια τάξη επηρεασμένη κι αυτή από τον Διαφωτισμό. Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός εκεί, Νεοελληνικός Διαφωτισμός εδώ. Το σχήμα ήταν ήδη τακτοποιημένο.

Ποιο είναι εν ολίγοις το σχήμα; Το εξής: η ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου κατά τον 18ο αιώνα, φέρνει σε επαφή τους Έλληνες εμπόρους με την Ευρώπη. Εκεί εμπορεύονται, εκεί σπουδάζουν. Εκεί όμως επικοινωνούν με τις νέες ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και υιοθετούν το πολιτικό του περιεχόμενο, την εγκαθίδρυση ενός συνταγματικού αστικού κράτους, καθώς, υποτίθεται, το οθωμανικό καθεστώς δεν εκφράζει τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις της τάξης τους. Επομένως οι Έλληνες έμποροι γίνονται φορείς επαναστατικών ιδεών. Παράλληλα ενισχύουν οικονομικά τις σχολές που τότε ιδρύονται στην Ελλάδα, όπου εκεί διδάσκουν άνθρωποι που ενστερνίζονται το ρεύμα ιδεών του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Έτσι, σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, από δύο κατευθύνσεις, από την πλευρά των εμπόρων και των λογίων, οι συνειδήσεις στην Ελλάδα αφυπνίζονται και οδηγούμεθα εν συνεχεία στην επαναστατική έκρηξη.

Το σχήμα μοιάζει τέλειο για να είναι αληθινό. Εκ πρώτης όψεως, το ουσιώδες πρόβλημα του σχήματος αυτού είναι η αναγωγή των λογίων και των εμπόρων της διασποράς σε επαναστατικά υποκείμενα- λαός δεν υπάρχει πουθενά εντός του. Το σχήμα δηλαδή εμφανίζει το επαναστατικό γεγονός ως ουσιωδώς ετερόφωτο, ως προϊόν εκπαίδευσης και εντελώς ασύμβατο με την ελληνική αγροτική κοινωνία της ύστερης τουρκοκρατίας.

Ας αρχίσουμε από τα δεδομένα. Και ας δούμε νοητά μια εικόνα πάνω στο χάρτη. Πού βρίσκονται οι σχολές της εποχής του νεοελληνικού διαφωτισμού; Όπως γνωρίζουμε

βρίσκονται κυρίως στη Μικρά Ασία, στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες, στα Γιάννενα, στις Μηλιές. Πού βρίσκονται τα σημαντικότερα εμπορικά κέντρα του ελληνισμού; Στη Μικρά Ασία, στη Θεσσαλονίκη, στα Γιάννενα, στο Πήλιο, στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Εδώ, όπως βλέπουμε, υπάρχει μια γεωγραφική αναλογία ανάμεσα στο δίκτυο των σχολών του νεοελληνικού διαφωτισμού και στο εμπορικό δίκτυο. Αυτό μας υποδεικνύει εμμέσως και τη λογική σύνδεση των δύο φαινομένων.

Ας προσθέσουμε όμως τώρα πάνω στη νοητή αυτή εικόνα το χάρτη της Επανάστασης: ήταν κυρίως μια υπόθεση του Μωριά και της Στερεάς. Βλέπουμε ήδη μια εντυπωσιακή ασυμβατότητα- αλλού το εμπόριο και οι σχολές, αλλού εντελώς η επανάσταση. Αυτό και μόνον το γεγονός, ότι δηλαδή είναι εμφανής η γεωγραφική απόκλιση ανάμεσα στα ιστορικά αυτά φαινόμενα, θα έπρεπε προ καιρού να μας έχει υποψιάσει για την εγκυρότητα του τριαδικού σχήματος εμπόριο - διαφωτισμός - επανάσταση, έτσι όπως μας το έχει παραδώσει ο Κ. Θ. Δημαράς και έχει περάσει έκτοτε στην καρδιά της ιστορικής έρευνας αλλά και της εκπαίδευσης. Διότι το σχήμα αυτό εμφανίζεται εντελώς ασύνδετο και ασταθές.

Υπαινίσσομαι το εξής: το σχήμα που οδηγεί από την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου κατά τον 18ο αιώνα στον νεοελληνικό διαφωτισμό και από εκεί κατευθείαν στην Ελληνική Επανάσταση δεν είναι λογικώς στέρεο, καθώς οι κολώνες που το στηρίζουν μοιάζουν ετοιμόρροπες: ούτε ο λεγόμενος νεοελληνικός διαφωτισμός ταυτίζεται με τον ευρωπαϊκό, κυρίως ως προς το πολιτικό του περιεχόμενο, ώστε με ασφάλεια να πούμε πως διατύπωσε σαφές εθνικό αίτημα, ούτε επίσης οι Έλληνες έμποροι φαίνεται να είχαν, ως επαγγελματική τάξη, κάτι παρόμοιο στο μυαλό τους, όπως το είχαν αντίστοιχα οι δυτικοί έμποροι, στην περίοδο της μετάβασης από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό.

Ας αφήσουμε καταρχήν τους ίδιους τους Έλληνες εμπόρους να μιλήσουν, μέσα από την εμπορική τους αλληλογραφία του κρίσιμου έτους 1821. Η πρώτη αναφορά στα επαναστατικά γεγονότα εμφανίζεται σε μια επιστολή της 19ης Μαρτίου 1821, όταν οι Έλληνες έμποροι μαθαίνουν την κάθοδο του Υψηλάντη στη Βλαχία. Από το Λιβόρνο λοιπόν, οι Μοσπινιώτης Γαλιάς και Δεσπότης γράφουν, ανάμεσα στα άλλα:

«Με τα χθεσινά γράμματα από αυτού καθώς και με άλλα φρέσκα οπού εις Φλωρεντίαν έφθασαν με εξεπίτηδες ταχυδρόμον, πληροφορούμεθα δυσαρέστως τα συμβάντα Βλαχίας και είθε το κακόν να μην εκταθεί και εις άλλα μέρη της Τουρκίας με αφανισμόν των ομογενών μας και του εμπορίου. Η αυθεντία σας ηξεύρομεν καλά πόσον εκτείνονται τα μέσα σας και σχέσεις σας και ακολούθως να λαμβάνετε καλύτερας ειδήσεις από κάθε άλλον, όθεν σας παρακαλώμεν λάβετε καλοσύνην να μην μας αφήσετε εις το σκότος και θέλει μας υποχρεώσετε μεγάλως τας οποίας ειδήσεις βάνετε εις κατά μέρος χαρτί. Λιβόρνο 2 Απριλίου 1821».

Δυσαρέστως λοιπόν πληροφορούνται οι Έλληνες έμποροι της διασποράς την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης από τον Υψηλάντη. Γιατί; Μα διότι, όπως τονίζουν, η επανάσταση αυτή οδηγεί σε αφανισμό τους ομογενείς μας αλλά και το εμπόριο. Πώς συνδέεται επομένως το εθνικό αίτημα με την τάξη των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς, όπως προϋποθέτει το τρέχον ιστοριογραφικό σχήμα; Δυστυχώς δεν συνδέεται καθόλου. Οι συνειδήσεις είναι ασύμβατες - η εθνική δηλαδή και η εμπορική.

Γιατί βρίσκονται στα αναμμένα κάρβουνα που λέμε οι Έλληνες έμποροι; Ανησυχούν μήπως αποτύχει η εξέγερση; Όχι βεβαίως. Το γιατί ανησυχούν το λένε οι ίδιοι στις 9 Απριλίου: «Μας καθυποχρέωσαν οι ειδήσεις σας για το Λεβάντε και παρακαλούμε εκ δευτέρου την αγάπη σας να μην μας τις υστερήσετε, επειδή και δεν αγνοείτε πόσον μας είναι αναγκαίαι διά το εμπόριον και ωστόσο ευχόμεθα να λάβουν καλήν έκβασιν αυτά αι ανησυχίαι για το όφελος του ανθρωπίνου γένους. Από μέρους μας δεν έχομεν άλλο νεώτερον...διά να καταθλίβεται το εμπόριον από την γενικήν απραξίαν».

Ιδού λοιπόν η πραγματική αιτία της μεγάλης αγωνίας, η γενική εμπορική απραξία, στην οποία οδηγούν τα επαναστατικά γεγονότα. Φυσικά σε περιόδους πολεμικές οι συναλλαγές ατονούν, οι εισπράξεις μειώνονται. Και συνεχίζουν: «ημείς από μέρους μας σας λέγομεν ότι τα σιτάρια και όλα τα άλλα ληθαργώσιν εις το παντελές και η επιχείρησις των καμβίων είναι νενεκρωμένη, επειδή και τα περιστατικά του πολέμου καταφοβίζουν όλους μας γενικώς. Οι καφφέδες με κάποιαν γαλήνην αγκαλά και να μην ελάβαμεν σημαντικά φθασήματα, πλην φαίνεται τούτο να προξενείται από την βλέψιν των προσδοκομένων. Λιβόρνο 23 Απριλίου 1821».

Το εμπόριο παραμένει νεκρό. Γράφουν λοιπόν στις 7 Σεπτεμβρίου προς τον Πωπ: «Ουδέν νέον έχομεν περί Ελλάδος δια να ελείπουν και γράμματα και φθασήματα. Τα του εμπορίου μας εις την ιδίαν γαλήνη και ο θεός ίλεως». Και στις 5 Νοεμβρίου γίνονται σαφέστεροι : «Τα γεννήματα εις κατασχύνην, η τύχη αυτών κρέματα από τας πολιτικές περιστάσεις». Ο μύθος λοιπόν λέει πως οι πολιτικές περιστάσεις, οι επαναστατικές αναταραχές, οδηγούν στην εμπορική κατασχύνη, οδηγούν στην εμπορική καταστροφή.

Από την εμπορική αλληλογραφία λοιπόν του έτους 1821 προκύπτουν τρία συμπεράσματα: 1) Η έκρηξη της ελληνικής επανάστασης αρχικά στη Μολδοβλαχία και στη συνέχεια στο Μωριά και την Στερεά, προκαλεί πλήρη εμπορική απραξία στις αγορές της Δύσης, εκεί όπου εμπορεύονται οι Έλληνες της Διασποράς. Η απραξία αυτή πλήττει φυσικά καίρια το εμπορικό κέρδος. 2) Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία, οι Έλληνες έμποροι της διασποράς σχεδόν τρομοκρατούνται από τα νέα και δείχνουν αρχικά απόλυτα αρνητικοί απέναντι στο επαναστατικό γεγονός, ενώ στη συνέχεια συμμετέχουν στην προσπάθεια ενίσχυσης του Αγώνα. Και 3ον η αρχική αρνητική αυτή στάση των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς καταδεικνύει το γεγονός ότι η εμπορική συνείδηση, αυτή κυρίως που έχει διαμορφωθεί στο ευρωπαϊκό περιβάλλον της απρόσωπης επαγγελματικής λογικής, δεν συμβαδίζει με την διατύπωση οποιουδήποτε εθνικού αιτήματος, καθώς μοιάζει απόλυτα προσηλωμένη στο απρόσωπο επαγγελματικό συμφέρον.

Επομένως, η βασική ιδέα του κυρίαρχου σήμερα ιστοριογραφικού σχήματος, που αποδίδει στους Έλληνες εμπόρους της διασποράς την επαφή με τα Φώτα και την μετακένωση των αστικών πολιτικών ιδεών στην Ελλάδα, με απόληξη στην Επανάσταση του 1821, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα κάποιες ιδιαίτερες ατομικές περιπτώσεις, είναι εντελώς λανθασμένη. Οι Έλληνες έμποροι της διασποράς, ως τάξη, δεν μοιάζουν να είναι καθόλου ενθουσιασμένοι με την εθνική επαναστατική προοπτική. Αντιθέτως είναι αυστηρά προσηλωμένοι στο εμπορικό και όχι στο εθνικό πλαίσιο.

Τα τρία αυτά συμπεράσματα κλονίζουν νομίζω την μηχανιστική σύνδεση που έχει επιχειρηθεί τα τελευταία χρόνια, ανάμεσα στον ευρωπαϊκό διαφωτισμό, τους Έλληνες

εμπόρους και λογίους της διασποράς και την ελληνική επανάσταση. Τα παραδείγματα που αμφισβητούν την εγκυρότητα του σχήματος αυτού είναι τόσα πολλά, ώστε να προκαλεί πραγματική απορία η επί σειρά ετών παράκαμψή τους. Το ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής; Εφόσον το σχήμα αυτό πάσχει στα θεμέλιά του, τότε; Ποια είναι τα ιστορικά θεμέλια του 21, αν όχι το εμπόριο και ο νεοελληνικός διαφωτισμός;

Η απάντηση δεν είναι εύκολη και πιθανόν ήρθε η ώρα να επιστρέψουμε, ίσως σοφότεροι πλέον, στο έργο της εθνικής ιστορικής σχολής, στο έργο του Λάμπρου, του Σάθα, του Πολίτη, του Ζακυθηνού, του Άμαντου και ερευνώντας όπως εκείνοι τις υπαρκτές εθνικές παραδόσεις να φωτίσουμε πιο ρεαλιστικά την ιστορία της τουρκοκρατίας και του '21. Διότι όσοι μπήκαν τελικώς εις το «μυστικόν της πατρίδος» που έλεγε ο Μακρυγιάννης, δεν φαίνεται να συνδέονταν με την εμπορική πρακτική και τις ιδέες που αυτή διακονεί και είναι αμφίβολο επίσης εάν συνδέονται αμέσως και με την λογιосύνη του 18ου αιώνα. Ο Έλληνας έμπορος, κυρίως αυτός που ήταν εγκατεστημένος στη Δύση, ο έμπορος της διασποράς δηλαδή, αυτός που σύμφωνα με το κυρίαρχο σήμερα ιστοριογραφικό σχήμα υποτίθεται πως είναι φορέας των ιδεών του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και του εθνισμού, αυτός ακριβώς ο έμπορος ήταν εκείνος που στάθηκε απόλυτα επιφυλακτικός απέναντι στην επαναστατική προοπτική που αναστάτωνε το εμπόριο. Επομένως, η ελληνική εμπορική πρακτική δεν φαίνεται να ενσωματώθηκε στην πολιτική πλευρά του ευρωπαϊκού διαφωτισμού-τουλάχιστον όσον αφορά τη συνείδηση των υποκειμένων της.

Το μυστικόν της πατρίδος ίσως βρήκε προσφορότερο έδαφος σ' εκείνο το τμήμα των Ελλήνων εμπόρων που λειτουργούσαν υπό ασταθείς συνθήκες στην εσωτερική αγορά- ως θυμηθούμε το παράδειγμα των αδελφών Σπηλιωτόπουλων από την Δημητσάνα, των εμπόρων που έθεσαν στην υπηρεσία της επανάστασης την παραγωγή μπαρουτιού – ή στους εμπόρους- φιλικούς της Νότιας Ρωσίας, για λόγους που παραμένουν αδιευκρίνιστοι εν πολλοίς, ενώ μάλλον τρόμαξε αρχικά τους εμπόρους που δρούσαν στην οργανωμένη και σταθερή δυτική αγορά. Ο έλληνας έμπορος δηλαδή δεν μπήκε στην επαναστατική πορεία ως έμπορος, αλλά μάλλον ως ενεργό μέλος μιας παραδοσιακής εθνικής κοινότητας, η οποία εξέφραζε μια κοινή εμπειρία γλώσσας και θρησκείας, μέσα δηλαδή σε μια αίσθηση πολιτισμικής και εθνικής διαφοράς και όχι μέσα στα πλαίσια της εμπορικής λογικής.

* Ο Απόστολος Διαμαντής γεννήθηκε στα Καλά Νερά Μαγνησίας το 1955. Σπούδασε οικονομικά στην Αθήνα και ιστορία στο Παρίσι. Διδάκτωρ της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού κόσμου του Πανεπιστημίου Paris 1.

Συνεργάστηκε με το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑ/ΕΤΕ) και το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΚΝΕ/ΕΙΕ). Δίδαξε Ιστορία του Νέου Ελληνισμού στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και Ιστορικές Πηγές και Μεθοδολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Είναι τακτικός συνεργάτης της εφημερίδας Ελευθεροτυπία.

Δημοσιευμένο στις 25 Μαρτίου 2014 στο <https://antifono.gr/>